

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

КАРЛОВАЧКИ ЗАВЕТ

Или: Карловачка митрополија као духовна
чињеница и чувар српске државности

Карловачка митрополија је велика и многоструко занимљива, а неистражена и недоречена тема наше историографије. Упркос многим истраживачким прегнућима (од Илариона и Димитрија Руварца, Јохана Швикера, Алексе Ивића, Манојла Грбића, Тихомира Остојића, Радослава Грујића па до Душана Поповића, Славка Гавриловића, Василија Ђ. Крестића и других), ми још увек не знамо, или боље речено – недовољно знамо шта се све дешавало у оквирима ове важне и преважне дијецезе Српске православне цркве. Зато се пред све нас неминовно испоставља захтев и неопходност да се ти историјски догађаји што потпуније осветле и прикажу, а нарочито унутар чеоног сукоба двају великих центара моћи: Турског и Аустријског царства. У склопу таквог империјалног сукоба светских размера, Срби су се определили да буду активни чиниоци у неколико аустро-турских ратова који су вођени у периоду од почетка XVI до краја XVIII века, а у том склопу они су, ступајући одлучно у борбу за властито ослобођење, као народ настојали да пронађу не само могућности свога опстанка на том турском геополитичком подручју него и место за реализацију своје државотворне идеје.

Тако се још једном показало шта значи непобитна чињеница да су Срби изградили своју кућу – цвијићевски речено – на сред друма. Због те чињенице наш народ на себи осећа непрестано преламање многих војно-политичких, али и кулурно-цивилизацијских силница због којих никако не може трајно обезбедити повољне околности како за сопствени, елементарни опстанак тако и за мирни, плоносни друштвени развој. Стратешки

посматрано, та чињеница о кући насред друма изискује од српске елите веома рафиниране и мобилне пројекте чије функционисање мора садржавати карактеристичну двосмисленост: они морају бити спроводиви не само у условима потпуне, најчешће краткотрајне друштвене стабилности него и у условима, знатно чешћих поремећаја регуларних начела друштвеног развоја. Израда таквих политичких пројеката захтева изузетно висок степен креативности њених аутора, па не треба да нас чуди што наша елита, пре свега политичка, превише често није била на висини постављених задатака.

У таквим, веома сложеним историјским околностима улога Српске православне цркве је бивала изразито специфична, знатно другачија него што је то код других народа, поготово католичких, који су могли да рачунају на глобалну заштиту Ватикана. У дугим периодима великих искушења са којима се суочавао српски народ дешавало се, стога, да је Српска православна црква повремено преузимала улогу најважнијег супститута за изгубљену државу. То и јесте кључни разлог што српски национални и културолошки идентитет, чак и у модерним и постмодерним временима, не може да се изгради и сачува без увиђања пресудног доприноса Српске православне цркве. Срби су православан народ, али и народ који има честе и интензивне случајеве преверавања. Ти Срби који су се преверавали и прихватили неке друге вероисповести, махом су служили као одводни канали преко којих се обављао процес денационализације, а потом и асимилације Срба. Преко тих других вера Срби су нестајали и претварали се у неке друге народе, а једино је Српска православна црква, као камен станац, чувала не само представу о важности духовног раста своје пастве према идеалном узору Богочовека него је, у исти мах, чувала и идеју о народу израслом на темељу таквог идеалног узора. Отуда сваки припадник српског народа, чак и кад је неке друге вере или другачијег идеолошког опредељења (укључујући и атеизам), мора сачувати елементарно поштовање за Српску православну цркву, за њену духовну и националну улогу која је у историји многоструко потврђена.

У историји српског народа три су велике тековине засноване управо на нужности да Српска православна црква преузме функције супститута нестале државе. Те три тековине су: Пећка Патријаршија, Карловачка митрополија и Црногорско владичанство. У свим овим случајевима Српска црква је, уза све чисто духовне, прихватала у свој делокруг и одређене световне функције, а пре свега задатак очувања основног начела друштвеног и политичког организовања српске заједнице, те елементарног опстанка

језика и народа. Подсећам да је реч 'језик' у старословенском и старосрпском значила не само језик, као систем знакова неопходних за споразумевање, него и народ, тј. људску заједницу која се тим језичким системом примарно служи и по којем она јесте препознатљива. Чувајући свој језик и свој народ, Српска православна црква је чувала веру у Богочовека и чин спасења, као што је чувала и људску заједницу у којој је такву веру неговала: све то је чинила управо језиком који је тај народ добро разумео.

Три поменуте историјске тековине настале су после коначног слома средњовековне српске државе, као највише правно-политичке творевине коју су Срби у својој историји изградили. У условима вишевековног ропства Срби су на разне начине покушавали да изграде какву-такву институционалну заштиту, а црква се у том смислу показала спремном да обави мисију која јој је, на темељу Светосавског и Косовског завета, природно припала. У оквирима Османског царства, готово читав век после пада Смедерева 1459, те пропасти државе Србије и престанка рада Пећке патријаршије, Срби су тек обновом Пећке патријаршије 1557. и њеним трајањем до 1766. успели да поврате нешто од институционалног достојанства уз чију помоћ је живот у ропству био бар донекле подношљивији. Тако је више од двеста година патријаршијски трон представљао највећу и најсигурнију заштиту српског народа у оквирима Османског царства.

На маленом простору старе Црне Горе десио се занимљив случај да је једна дијецеза Српске православне цркве преузела функцију супститута нестале државе. На том подручју на којем су се преламали војно-политички интереси, с једне стране, Турске, а с друге, Венеције, после пропасти владарске породице Црнојевића и извесног периода у којем је, у одсуству државне власти, учвршћена племенска организација, настало је Црногорско владичанство, које је, као облик својеврсне теократије, трајало у распону бар од владике Данила, родоначелника династије Петровића, па до књаза Данила; дакле, преко сто педесет година: од Даниловог завладичења 1700. па до смрти Петра II Петровића Његоша 1851.

Уза сва до сада обављена истраживања, ова два облика у којима се Српска православна црква појављује као супститут изгубљене државе – Пећка патријаршија и Црногорско владичанство – тек ће морати да буду детаљније подвргнута пажљивом оку истраживача. Мноштво појединости су још увек непознаница, па би нова сазнања требало да покажу све сложености њиховог функционисања у условима Османске империје. Нарочито ће ту бити важно истражити грађу у турским архивима, а то значи

да свакако можемо очекивати извесна померања у поретку проучених чињеница.

У оквирима Аустријског царства, Карловачка митрополија (трајала је од 1708. до 1920) такође се јавља као својеврсни супститут непостојеће државе, а уз то и темељ за изградњу онога што ће се од 1848. назвати Српска Војводина или Војводина. Карловачка митрополија није настала случајно и није плод никакве милости која је пала с неба; она је последица храбрости и одлучности српског народа да, предвођени својим патријархом, учествује у аустро-турским ратовима који су са српског становишта схваћени као, пре свега, борба за сопствену слободу. У те ратове патријарх Арсеније III Чарнојевић увео је српски народ на темељу писменог позива цара Леополда I и чврстих гаранција да ће бити поштована права Српске цркве и српског народа. Отуда је на црквено-народном сабору у Београду 1690. одлучено да Срби прихвате Леополда I за свога цара, а да заузврат учествују у рату против Турака.

На темељу такве политичке промишљености, војничке одлучности и реалних доприноса српских војника уследиле су Привилегије које је донео цар Леополд I 1690, а потом и проширио 1691. и 1695. године. Каснији суверени: Јозеф I (1706), Карло VI (1713, 1715, 1718, 1720, 1727, 1729. и 1735) и Марија Терезија (1743) те привилегије су вишеструко потврђивали, али су временом ове одлуке све више биле излагане захтевима из саме аустријске и угарске државе, као и од локалне властеле, да се српске привилегије сузбију као штетне по Хабзбуршко царство. У српској историографији било је различитих мишљења о вредности Српских народних привилегија, али једно је ипак ван сваког спора: Срби су на простор Хабзбуршког царства дошли не као војно покорени народ, избеглице и неорганизована руља него као аустријски војни савезници, као народ који, под дефинисаним условима, свесно прихвата аустријског цара за суверена, те као уређена друштвена заједница на челу са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Елементи аутономног положаја Срба на политичком тлу Хабзбуршког царства и јужне Угарске постављени су управо на таквим правно-политичким основама.

На темељу Привилегија, које су гарантовале права у извесним областима пре свега црквеног али и социјалног живота, у Крушедолу је 1708. године, на црквено-народном сабору, основана митрополија са седиштем управо у Крушедолу, као задужбини династије Бранковића. Та је митрополија 1713. премештена у Сремске Карловце и преименована у Карловачку митрополију, а од тада средиште црквеног, а умногome и политичког

живота Срба у Угарској постаје управо ово невелико, али важно место на Дунаву, место називано каткад и Српски Сион. Значај Карловачке митрополије у свеколиком животу српског народа постао је изузетно велик, а после укидања Пећке патријаршије 1766. Митрополија постаје духовно, канонско и организационо средиште Српске православне цркве. Од Мајске скупштине у Сремским Карловцима 1848. године Карловачка митрополија је преименована у патријаршију, а такво стање је потрајало све до формалне обнове Српске патријаршије 1920. године.

Карловачка митрополија је, у тренутку формирања, обухватала веома велик простор практично целе Војне границе, од Лике, Баније и Кордуна преко Славоније, Срема, Шајкашке и Баната, па све до Темишвара и Арада; од Саве и Дунава па све до Будима, Сентандреје и Коморана. После многозаслужног Арсенија III Чарнојевића, своје мисије у Митрополији обављали су изузетно важни архијереји попут Исаије Ђаковића, Мојсија Петровића, Викентија Јовановића, Арсенија Јовановића Шакабенте, Павла Ненадовића, Викентија Јовановића Видака, Мојсија Путника, Стефана Стратимировића, Јосифа Рајачића, Германа Анђелића, Георгија Бранковића, Лукијана Богдановића и других. Сремски Карловци су још за време патријарха Арсенија Јовановића Шакабенте (патријарх 1725–1748; а уз то и администратор Карловачке митрополије 1737–1748) постали резиденцијално место српског патријарха; од проглашавања Јосифа Рајачића за патријарха, Карловци су били место сталног пребивања потоњих патријараха Самуила Маширевића, Арсенија Стојковића, Прокопија Ивачковића, Германа Анђелића, Георгија Бранковића и Лукијана Богдановића.

По основи признатог права да једним важним делом организује свој црквени, али и световни живот, српски народ на тлу јужних граница Хабзбуршког царства је највећу улогу у доношењу важних одлука наменио пре свега Црквено-народним саборима, док је, уз пресудни значај патријарха/митрополита, важна и улога Архијерејског синода као црквеног органа управљања. Захваљујући својој предузимљивости, Срби су на простору Карловачке митрополије обезбедили велики цивилизацијски напредак, унапредили политички, привредни, образовни, уметнички и културни амбијент свог живота. Реч је о коренитој промени не само пропратних аспеката верског живота него и целокупног друштвеног амбијента српског народа у Хабзбуршком царству. Грађанска класа започела је свој развитак управо на овом подручју и ту је задобила своје прве изразите појавне облике. Крупне цивилизацијске промене деловале су крајње подстицајно на свеукупни развитак српске културе. Прихватањем барока у књижевности,

архитектури, иконописању, сликарству, графици, установљењем Карловачког појања у црквеној музици, почецима драмског и позоришног живота, неговањем просветитељства, појавом првих новина и часописа и још много чим другим, српска култура је одлучно кренула токовима грађанског друштва и његовим самеравањем са развијеним друштвима тога типа широм Европе, а поготово у непосредној близини, унутар Аустријског царства.

Како је време одмицало, а поготово од догађаја 1848. године, грађанска класа је задобијала на снази и значају, па се црквена јерархија све чешће налазила у сенци динамичних догађања у српској заједници. У другој половини 19. века постало је сасвим очигледно да су световне релације постале изразито доминантне, али су раздори и сукоби у српској заједници били толики да се наметао закључак како она више нема снаге довољне за велика политичка решења и подухвате. Саборни дух који је негован у Српској православној цркви више није поштован него се развијала форма оштрог и бескомпромисног политичког сукоба који је често превиђао могућност изградње консензуса и тражења неких виших циљева заједничке борбе. Српски политички корпус поделио се на конзервативно-клерикалне и либерално-демократске струје које нису умеле да пронађу могућност заједничког становишта. У одлучном историјском тренутку, првих деценија XX века, решења ће све више долазити из матичне државе Србије, а снага најважнијег аргумента везана је за српску победу у страшном и страдалном Првом светском рату. Велика народна скупштина у Новом Саду одржана 25. новембра 1918. године окупала је словенске народе са простора данашње Војводине, а на том скупу речена је пресудна политичка реч о уједињењу Војводине са Србијом.

На простору Карловачке митрополије десила се права друштвена, културна и цивилизацијска револуција у животу српског народа. Срби су у периоду после Велике сеобе, а нарочито током 18. века доживели снажан процес европеизације српске културе, процес од којег започиње нови почетак српског друштвено-политичког и културно-уметничког поретка. Савладавајући успешно такве политичке и цивилизацијске процесе, тај део српског друштва, укључујући и Српску православну цркву, стекао је одиста големо искуство у комуникацији са водећим државама и институцијама у Европи. Отуда је у историјском памћењу Српске православне цркве и целог српског народа чврсто забележено колико је важно имати правно упориште (попут Привилегија) за свој свеукупни социјални статус, али је исто тако забележено и колико су империје склоне да то правно упориште превиђају,

преобликују, па и сасвим поништавају. Зато се мора вазда бити будан и бескомпромисно бранити стечена права, а лакомисленост има веома велику и по народ крајње непријатну цену. То искуство се ни сада, а ни убудуће не би смело запостављати, а поготово не потцењивати.

Ништа од процеса изградње српског грађанског друштва у Хабзбуршком царству не би могло на прави начин да започне да није било Карловачке митрополије и њене спремности да преузме улогу супститута непостојеће српске државе. На тај начин је, још једном, српски народ духовно заветован своме опстанку. После Светосавског и Косовског можемо у српској историји препознати и Карловачки завет, а у њему је записано да је српски народ на старом и поузданом духовно-црквеном темељу започео изградњу модерног, грађанског друштва. Карловачки завет јесте обновљени, утврђени Светосавски завет, који налаже да се у наступајућој грађанској епоси само слогом и духовним јединством могу постићи циљеви опстанка и даљег унапређења српског народа. Само пуна саборност која је пред аустријским царем, а у оквирима Патријаршије, умела да успостави заједницу црквене јерархије, војничког сталежа, грађана, трговаца, сељака и других, омогућила је склапање повољних договора и задобијање ваљаних Привилегија; само пуна саборност у којој су се у специфичној симбиози нашли Карловачка митрополија и Војна граница, а унутар њих различити социјални слојеви, само таква заједница може успешно да пронађе плодно тло и да на њега баци зрно српске државности.

Ако будемо умели да разумемо дух Карловачког завета, онда можемо поверовати да ћемо и данас, у неким другачијим приликама и неприликама, умети да пронађемо путеве спасења. Ту, на тој тачки међусобног разумевања, те отвореног суочавања са проблемима, обележен је простор наде у којем се вели да је, упркос негативним искуствима, или баш захваљујући њиховом постојању, сасвим могуће ући у комуникацију са империјалним системима и са европским моделима функционисања. У том процесу морају се отворити стотине очију и сачинити безброј заштитних зидова. Стечено историјско искуство нас упозорава да је неопходно докучити природу партнера са којима преговарамо, њихове праве циљеве, те средства на која ће се у томе они ослонити. Наш задатак био би да будемо потпуно свесни наших циљева, као и могућности неутралисања негативних аспеката свих оних догађаја који нам се невољко намећу, а све то ваља чинити како бисмо одбранили наше право на достојанствен опстанак на овом простору који смо као народ стваралачки обележили.

Карловачки завет указује, дакле, на важност светосавске саборности која пресудно утиче на стање свести на којем опстанак народа једино и може да се утемељи. Онај пак коме сметају религијско-метафизичке конотације феномена саборности може се задовољити његовим секуларним панданом – појмом консензуса. Има, дакако, много оних који ће подсећање на Светосавље и саборни дух проглашавати анахроним појавама, појавама које треба што пре заборавити. Најгоре је, међутим, што на тако нешто указују управо они људи чији нивои свести ни изблиза не досежу до висина од којих народ може имати некакве реалне користи. Тако нешто углавном говоре људи који се јавним пословима баве да би они лично имали какву опипљиву корист. Зато они и не могу да разумеју шта то значи саборни, светосавски дух и какве су те више инстанце којима такав дух истински полаже рачуна. Појам консензуса можда би ипак разумели, јер он подразумева сасвим конкретне интерперсоналне и колективне релације које морају бити дефинисане.

Због свих тих опасности, важно је да добро проучимо историјско искуство у којем се очитује како се Српска православна црква појављује као супститут изгубљене државе и како је у тим неприликама часно обављала своју мисију. Но, није то само искуство које је похрањено негде у дубинама прошлости. Можда се управо у овом тренутку, на неким угроженим тачкама српског геополитичког простора, поново испоставља неминовност таквог једног становишта у којем ће управо спасоносан бити некакав супститут за посусталу и на провизоријум сведену државу. Светосавска саборност треба да подразумева умеће договора и способност свесних замена улога. Или, како то песник каже: „Где ја стадох, ти продужи!”

Озбиљно је, међутим, питање хоћемо ли из прошлости умети да послушнемо речи и смисао Карловачког завета, па да данас, поново, поступимо онако како неминовни захтеви епохе то налажу? Хоћемо ли умети да препознамо драматичност питања и путеве свога спасења? Хоћемо ли потражити пут Богочовека и сакупити снагу трпљења која ће нас одвести до спасоносних исхода? Свако ко се икада суочио са драматиком оваквих питања, зна колико је важно да, уза све оно што човек својим снагама обави, свему томе, ако смо тога достојни, ваља да уследи и благослов са небеса! Нека тако буде!*

* Реч на Свечаној академији која је, у организацији Епархије сремске, одржана у Сремским Карловцима 2. октобра 2013. године.